

УДК 314.7.045:316.4

Тімар І.О., канд. соціол. наук, ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

ПОНЯТТЯ ТА КРИТЕРІЇ АДАПТАЦІЇ Й ІНТЕГРАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ І УМОВИ СКАСУВАННЯ СТАТУСУ ПЕРЕСЕЛЕНЦЯ¹

Досліджено можливості інтерпретації понять “адаптація” та “інтеграція” внутрішньо переміщених осіб у рамках соціокультурного та ресурсного підходів у соціальних науках. Розглянуто теоретичні та практичні виміри, пов’язані з умовами скасування статусу переселенця.

Ключові слова: внутрішньо переміщена особа, адаптація, інтеграція, ресурси, ідентичність.

У житті людини відчуття приналежності та соціальна інтеграція виступають важливими цінностями самі по собі та як засоби досягнення інших цілей. Так, численними дослідженнями доведено, що соціальна інтеграція сприяє здоров’ю людини та подовжує тривалість життя [1, р. 843–857]. Внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО), які внаслідок загрозливих обставин змушені покинути своє постійне місце проживання, зазнають удару, переживають психологічний стрес через загрозу цим цінностям і на якийсь час втрачають можливість досягати свої цілі в житті.

Одними з ключових понять, що описують стан соціальних проблем ВПО та рівень їх розв’язання, є поняття “адаптація” та “інтеграція”. Проблема полягає в тому, що попри вживання в науковій і прикладній літературі, зокрема, посібниках Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (далі – УВКБ ООН), а також державних нормативних актах, точний зміст понять “адаптація ВПО” та “інтеграція ВПО” залишається невизначеним.

З 2014 р. для України ця проблема швидко стала практичною, важливою для державної політики та нормативно-правового поля. У сучасному світі, принаймні з 1990-х рр., неписаним стандартом для країни, яка зіштовхнулася з проблемою вимушеного переміщення населення, стала необхідність мати спеціалізоване законодавство та державні програми чи плани заходів, спрямовані на вирішення проблем ВПО, у тому числі їх адаптацію та інтеграцію. Відповідні нормативні документи були прийняті й в Україні. Закон України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” з’явився досить оперативно – 20 жовтня 2014 р. Проте “Комплексна державна програма щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року” (далі – Комплексна державна програма)² була затверджена Кабінетом Міністрів України після тривалої затримки лише 16 грудня 2015 р. В обох нормативних документах містяться поняття, винесені в назву

¹ Стаття підготовлена за результатами виконання відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України” науково-дослідної роботи за темою “Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції” (виконувалась відповідно до результатів конкурсу дослідницьких проектів установ НАН України у галузі соціогуманітарних наук і розпорядження Президії НАН України від 01.04.2015 р. № 237).

² У зарубіжній науковій літературі термін “реінтеграція” переважно означає інтеграцію при поверненні ВПО до попереднього місця проживання. Далі в тексті Комплексної державної програми неодноразово вживається поняття “інтеграція”, поняття “адаптація” – у словосполученні “соціальна адаптація”. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1094-2015-%D0%BF>

цієї статті³. Тим не менш, навіть поява державних нормативних актів не прояснила ситуацію – існує потреба в науковому роз'ясненні цих понять і переведенні їх у площину конкретних емпіричних індикаторів.

З огляду на це, **мета статті** – уточнити зміст понять “адаптація” та “інтеграція” по відношенню до ВПО в теоретичному та емпіричному вимірах.

Під час підготовки цієї статті досліджено вітчизняні та зарубіжні джерела щодо питань адаптації та інтеграції, соціальної згуртованості, міграції ВПО, а також ширших груп – вимушених мігрантів і мігрантів у цілому. Насамперед, вивчено публікації в зарубіжній науковій періодиці, оскільки саме вони демонструють сучасний стан наукового бачення відповідних проблем, і це бачення пізніше знаходить відображення у більш ґрунтовних працях (наприклад, наукових монографіях), а також потрапляє до більш популярної та практично-орієнтованої літератури. Крім того, розглядалися публікації прикладного характеру (зокрема, посібники УВКБ ООН), які стосуються ВПО.

У 2014–2015 рр. українські наукові установи також почали активно досліджувати проблеми ВПО, часто діючи в ініціативному порядку та без державної підтримки. Восени 2014 р. ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Інститут економіко-правових досліджень НАН України та Інститут економіки промисловості НАН України у співробітництві з НДО ВПО (насамперед, з НДО “Конгрес Сходу України”) створили постійно діючий Форум з питань вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб. На базі Форуму в 2014–2015 рр. проведено дві науково-практичні конференції⁴ та ряд “круглих столів”. Проміжні результати наукових досліджень були підсумовані в Національній доповіді “Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі” [2]. Крім того, задіяні інститути НАН України протягом 2014–2016 рр. видали цілий ряд колективних монографій, наукових доповідей, статей та інших публікацій⁵. Поступово ці дослідження інституціоналізувались і навесні 2015 р. отримали фінансову державну підтримку. Наукові дослідження, спрямовані на вирішення проблем ВПО, паралельно проводились науковцями в університетах, центральних і місцевих державних службах та органах, а також державних (Національний інститут стратегічних досліджень) та недержавних (наприклад, “Крим-SOS”, CEDOS) аналітичних центрах. Незважаючи на це, в Україні питання визначення змісту понять “адаптація” та “інтеграція” по відношенню до ВПО стало предметом розгляду в обмеженій кількості робіт [3].

Поняття та критерії адаптації й інтеграції ВПО

Теоретико-методологічні підходи до аналізу адаптації та інтеграції ВПО. Аналіз джерел продемонстрував, що в ході дослідження адаптації та інтеграції ВПО та громад, що їх приймають, головну увагу приділено різним аспектам цих процесів (станів). Це відображає як різні фокуси зацікавленень окремих наук (наприклад, економіки, психології, соціології, демографії, антропології, медицини тощо), так і відмінності в теоретико-методологічних підходах.

Медична наука в контексті питань адаптації та інтеграції ВПО більше зосереджується на стані здоров'я переміщених осіб, поширеності захворюваності, зокрема епідемій. Психологічна наука більше цікавиться психологічними станами ВПО, в тому числі стресом, а також їх пове-

³ У Законі України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” тричі вживається поняття “соціально-на адаптація”, двічі “інтеграція” і один раз – “реінтеграція”. У Комплексній державній програмі відповідні поняття містяться вже у назві.

⁴ У тому числі, знакову за масштабом учасників і глибиною охоплених питань Міжнародну науково-практичну конференцію “Внутрішньо переміщені особи в Україні: реалії та можливості” (27.02.2015 р.).

⁵ Незважаючи на його важливість, нерезально охопити цей обсяг літератури в стислому огляді. Докладніша інформація – URL: ief.org.ua; <http://www.idss.org.ua>; <http://www.iepd.kiev.ua>; <http://iep.com.ua>

дінковими наслідками. Соціологія й антропологія приділяють більше уваги взаємодії ВПО з новим культурним середовищем і можливою трансформацією ідентичностей ВПО. Економіка відносно більше цікавиться витратами та потенціалом ВПО, здатністю переміщеної особи отримати доступ на ринок праці в середовищі, яке приймає ВПО, та відновити свій преміграційний рівень професійного статусу.

Попри те, що для кожної з названих наук у дослідженні адаптації та інтеграції ВПО існують свої методологічні особливості, продиктовані предметом дослідження й фокусом дослідницького інтересу, можна виокремити два теоретико-методологічні підходи, які поширюються за межі тільки однієї наукової дисципліни: соціокультурний і ресурсний (останній також можна називати в широкому сенсі “економічним”). Схематично відмінності між ними представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Характеристика соціокультурного та ресурсного теоретико-методологічних підходів до аналізу адаптації та інтеграції ВПО

Соціокультурний підхід	Ресурсний підхід
Увага здебільшого до внутрішнього світу ВПО	Увага здебільшого до зовнішніх атрибутів ВПО
Важливість суб’єктивного	Важливість об’єктивного
Центральні поняття – культура та ідентичність	Центральні поняття – ресурси

Джерело: складено автором.

Соціокультурний підхід. У рамках соціокультурного теоретико-методологічного підходу адаптація розглядається як подолання шоку від зміни звичного культурного оточення та необхідність пристосуватись до іншої культури, в тому числі, знайшовши спосіб співіснування ідентичності ВПО з ідентичностями оточуючих груп. Інтеграція ВПО в громадах, які їх приймають, інтерпретується, відповідно, як зближення ідентичностей.

На практиці співіснування ідентичностей ВПО та оточуючих груп і зближення ідентичностей може відбуватись двома основними шляхами, відомими завдяки дослідженням культурної антропології: асиміляції та мультикультуралізму⁶. Вибір шляху значною мірою залежить від того, наскільки культурна, соціальна та політична різноманітності між ВПО та групами (громадами), що їх приймають, розглядаються як можливість або загроза. Дебати щодо вибору між політикою мультикультуралізму й асиміляції відіграють важливу роль у дослідженнях інтеграції мігрантів у цілому та постконфліктних переміщених осіб зокрема [4].

Незважаючи на те, що позиція, характерна для соціокультурного теоретико-методологічного підходу, знаходить чільне місце не тільки у вітчизняних, але й зарубіжних ЗМІ, політичних дебатах і подеколи громадській думці⁷, наукова увага до цього підходу в рамках наукового середовища протягом останнього десятиріччя суттєво знизилась. У наукових дослідженнях вимушеної міграції головну роль починає відігравати ресурсний підхід.

Ресурсний підхід. Суть цього підходу формулюється таким чином: “Ресурси можна визначити як засоби, за допомогою яких люди задовольняють потреби, переслідують цілі та вико-

⁶ Асиміляція є одностороннім процесом включення (вимушених) мігрантів до суспільства, яке їх приймає, таким чином, що не дозволяє їм відкрито практикувати культуру своєї країни походження, проте вимагає, щоб вони пристосовувалися до інших культур (переважно мейнстрімної) суспільства, яке їх приймає, і переймали її, тоді як останнє не навчається у культур (вимушених) мігрантів. У випадку мультикультуралізму можна говорити про навчання культурам, коли (вимушені) мігранти навчаються з мейнстрімної та інших культур, тоді як мейнстрімна та інші культури вчать у культур (вимушених) мігрантів.

⁷ Яскравим прикладом було висвітлення так званої “міграційної кризи” в Європейському Союзі у 2015 р.

нують вимоги... Вивчення адаптації мігрантів – це, в принципі, вивчення факторів, які полегшують або обмежують доступ до ресурсів” [5, р. 7]. У рамках ресурсного підходу адаптація розглядається як пристосування до втрати значної частини ресурсів, які мали ВПО до переміщення, а також отримання доступу до ресурсів у новому місці перебування. Інтеграція розглядається як налагодження спільного використання ресурсів ВПО та місцевими громадами, що їх приймають. Вперше підхід був чітко представлений антропологом Б. Харрелл-Бонд [6; 7].

Д. Райан, Б. Дулі та Ч. Бенсон запропонували розділити ресурси на чотири групи: особисті, матеріальні, соціальні та культурні. “Біженці прибувають до суспільства, яке їх приймає, зазнавши деяких втрат в об’ємах своїх ресурсів... Для відновлення втрачених ресурсів можуть бути використані дві стратегії: заміщення ресурсів або заміна ресурсів (resource replacement or resource substitution – I.T.)” [5, р. 12]. Як зазначають автори, звична родинна соціальна підтримка на новому місці може бути заміщена підтримкою від друзів, релігійних або громадських організацій. Прикладом заміни ресурсів є ситуація, коли чоловіки, маючи складності з пошуком нової роботи, можуть приділити більше уваги сім’ї (зокрема, вихованню дітей або догляду за батьками похилого віку).

Оцінка підходів, необхідність їх синтезу. У цілому соціокультурний підхід до адаптації та інтеграції ВПО є менш релевантним нинішнім умовам України. Згідно з даним підходом, відмінності у культурі між ВПО та громадами, які їх приймають, є суттєвими (наприклад, якщо ці відмінності продиктовані різним етнічним складом ВПО та решти населення). В Україні ВПО походять з регіонів і груп, які мають особливості в ідентичності та культурі (мові⁸, релігії⁹, етнонаціональній ідентичності, співвідношенні між регіональною та національною ідентичністю), і ці особливості були предметом численних досліджень, але їх практична вага виявилася незначною.

Проте соціокультурний підхід краще придатний для опису проблем і процесу адаптації та інтеграції деяких груп, які дійсно відрізняються своєю культурою та ідентичністю від більшості населення України, зокрема, етнічних і релігійних меншин (прикладом можуть бути роми з Донецької області чи традиціоналістські налаштовані мусульманські громади з Криму).

Релевантним нинішнім українським умовам є ресурсний підхід. Відмінності в ресурсах між ВПО є чинником, який суттєвіше, ніж культура та ідентичність, диференціює більшість ВПО. Цей підхід краще описує характер матеріальних і нематеріальних втрат, які внаслідок переміщення зазнають ВПО з Донецької та Луганської областей (і меншою мірою – з АР Крим). Крім того, цей підхід більш придатний для емпіричного спостереження та квантифікації.

Оскільки дані підходи не є взаємовиключними, а також мають можливості, що значною мірою не перетинаються, на нашу думку, доцільно їх синтезувати та регулярно рефлексивно перевіряти, які з них краще відповідають конкретним групам ВПО та умовам.

Поняття “адаптація ВПО”. Згідно з аналізом наукових публікацій, поняття “адаптація” по відношенню до мігрантів використовується рідко. Його вживання поширене в психологічній літературі, присвяченій ВПО, і стає епізодичним, якщо розглядати дослідження в рамках інших наукових дисциплін.

У рамках соціокультурного підходу поняття “адаптація” по відношенню до вимушених мігрантів означає процес, який триває протягом короткого періоду після переміщення в нове місце і пов’язаний з необхідністю пережити стрес від зміни місця проживання та забезпечити (присотосувати) свій спосіб життя до нових умов.

З точки зору ресурсного підходу, вимушене переміщення супроводжується втратою або зменшенням доступу до накопичених ресурсів: житла, іншого нерухомого та рухомого майна,

⁸ Зокрема, рівні володіння українською для ВПО з Донецької та Луганської областей та АР Крим.

⁹ Наприклад, для кримських татар.

комунальної інфраструктури, ринку праці, дружніх, сімейних та інших соціальних зв'язків¹⁰ тощо. Втрати можуть бути отримані як до і під час міграції, так і після, у новому соціокультурному середовищі. Ресурси, які лишилися в попередньому культурному середовищі мігранта, можуть застаріти або знецінитись. Адаптація мігрантів до нових умов багато в чому залежить від їх здатності повернути втрачені ресурси (наприклад, соціальну підтримку) та отримати нові, що є важливими для середовища, яке приймає мігрантів (зокрема, володіння місцевою мовою). Таким чином, адаптація ВПО – це процес, під час якого індивіди прагнуть задовольнити свої потреби, переслідують власні цілі та відповідають вимогам нового суспільства після переміщення [5, р. 7].

У цілому можна виокремити такі виміри адаптації ВПО у рамках:

– соціокультурного підходу – подолання психологічного стресу, викликаного фактом переміщення до нового місця проживання;

– ресурсного підходу – отримання інформації щодо наявності та розташування в новому місці проживання ресурсів, які необхідні для підтримання “життєдіяльності” (житла, продуктів харчування, джерел доходів (заробітної плати, доходів від підприємницької діяльності, соціальних виплат), медичного обслуговування, освітніх закладів, транспорту та комунікацій тощо).

Аналіз наукової літератури показав, що адаптацію ВПО також рекомендують розглядати не як одноетапний процес, а як послідовність етапів.

Поняття “інтеграція ВПО”. Одним з центральних понять, які застосовуються по відношенню до ВПО у рамках підходу УВКБ ООН, є “довгострокове розв’язання” (англ. durable solution). Довгостроковим розв’язанням проблем ВПО вважається ситуація, коли зникають потреби та загрози, пов’язані з переміщенням.

УВКБ ООН виокремлює три форми довгострокового розв’язання проблем ВПО:

1) місцева інтеграція, або інтеграція в місцях проживання в областях, до яких ВПО спочатку перемістилися (local integration at the place of displacement);

2) інтеграція в новому місці проживання при переселенні до інших частин країни (integration in a new location);

3) повернення до місця попереднього проживання та реінтеграція (return and reintegration).

Кожна з цих форм відсилає до поняття “інтеграція ВПО”. Проте самі документи УВКБ ООН чітко не визначають, що таке інтеграція.

У рамках соціокультурного підходу інтеграція ВПО розглядається як зближення ідентичностей ВПО та громад, серед яких проживають ВПО, налагодження комунікації та утворення гармонійних культурних форм між вимушеними переселенцями та всіма іншими членами суспільства. Процес такого зближення може бути як одностороннім (асиміляція), так і двостороннім (мультикультуралізм). Ознаками інтеграції за такого підходу вважаються зближення культурних і соціальних дистанцій між ВПО та рештою груп¹¹.

Інтеграція ВПО в рамках ресурсного підходу розглядається як гармонізація спільного використання ресурсів ВПО та громадою, що їх приймає. Згідно з широко використовуваним в дослідженнях мігрантів (біженців) визначенням Б. Харрелл-Бонд, інтеграція визначається як “...ситуація, в якій громади, які приймають, і біженці можуть співіснувати, розділяючи ті самі ресурси (як економічні, так і соціальні) без більших взаємних конфліктів, ніж ті, що існують у громаді, яка приймає” [6, р. 7].

У цілому можна виокремити такі виміри інтеграції ВПО у рамках:

¹⁰ Наприклад, поширеним є розрив сімей, оскільки частина членів залишилась у попередньому місці проживання чи виїхала в іншу країну (регіон, населений пункт).

¹¹ У наближенні до українських реалій важлива близькість у ставленні до мов (та їх використанні), етнічній і національній ідентичностях, політичних цінностях та поглядах, ставленні до історичних подій і персоналій тощо.

– соціокультурного підходу – культурне навчання, зміну ідентичності;
 – ресурсного підходу – економічну інтеграцію (насамперед, отримання доступу до ринку праці) та інші види інтеграції, а також інтеграцію у сферах житла, освіти, охорони здоров'я, громадянства, права тощо.

Варто додати, що в світовій науковій літературі існує широкий консенсус, що “економічна інтеграція є передумовою для інших типів інтеграції, оскільки вона дозволяє відбуватися спонтанній інтеграції” [8, р. 494].

Нам не вдалося знайти чітко визначений перелік емпіричних ознак, за якими можна було б судити про успішність інтеграції ВПО. Проте в рамках соціокультурного підходу про успішність інтеграції говоритиме кількість конфліктів і сила напруженостей (tensions) між ВПО та громадою, яка їх приймає, значення соціальної дистанції¹². У рамках ресурсного підходу при вимірюванні успішності інтеграції увагу привертатиме соціально-демографічне та економічне благополуччя осіб і сімей, які переселились. Крім того, непрямим але важливим показником може бути відсоток ВПО, які не залишились на відповідному місці, до якого вони переселились [9, р. 30].

Потрібно зазначити, що одна з типових проблем у використанні понять “адаптація” та “інтеграція” ВПО пов’язана з недосконалістю мови. І в англійській, і в українській мові обидва поняття можуть відноситись і до процесу, і до його результату. У цьому сенсі українська мова навіть має певні переваги, оскільки щодо результату можна використовувати такі слова, як “адаптованість” та “інтегрованість”. Деякі дослідники також висловлюють важливі критичні зауваження та побоювання, що концепт “інтеграції” по відношенню до біженців, ВПО та інших вимушених мігрантів є надто загальним і включає надто багато різних аспектів [10]. Подібну думку висловлює і С. Кастельс: “Не існує єдиного, загальноприйнятого визначення теорії чи моделі інтеграції іммігрантів (біженців). Концепт продовжує бути контрверсійним і предметом жвавих дебатів” [11, р. 167]. Водночас в тіні теоретичного концепту залишаються практичні проблеми інтеграції.

Умови скасування статусу переселенця

Питання про те, коли по відношенню до особи чи групи повинен бути скасований статус ВПО, має серйозні практичні наслідки. Занадто раннє скасування такого статусу може означати припинення допомоги та послаблення захисту від існуючих ризиків. Водночас, якщо зняття статусу ВПО невинувато затягуватиметься, це може знизити здатність ВПО інтегруватись до суспільства та відновлювати нормальне життя [12, р. 5]. Це також призводить до надмірних витрат коштів державного бюджету, а також ресурсів іноземних донорів і волонтерів. Крім того, наявність офіційного статусу ВПО може на практиці означати для особи додаткове навантаження, а не допомогу. У випадку нинішньої України серед прикладів такого навантаження можна назвати необхідність додаткової реєстрації, певне обмеження свободи пересування, обмеження операцій з фінансами та майном.

Визначення того, коли саме ВПО досягає надійного (довгострокового) розв’язання та більше не потребує особливої порівняно з основним населенням уваги, стало об’єктом детального розгляду у 2000-х рр. До початку присвячених цьому питанню спеціальних досліджень існували різні підходи до того, коли ВПО не вважаються такими, і цим підходам бракувало узгодженості. На думку спеціалістів, на практиці часто застосовувались особливі для кожної ситуації спеціальні (ad hoc) критерії. Інколи ці критерії ставали фактично довільними, відображаючи абсолютно різні висновки різних національних і міжнародних акторів [12, р. 3]. Зрештою у

¹² У соціології для вимірювання останньої використовується спеціалізований інструментарій, так звана шкала соціальних дистанцій (або Богардусова шкала соціальної віддаленості).

спеціалістів виникло розуміння неадекватності такої ситуації¹³. Не останньою чергою цьому сприяли запити з боку національних органів, які бажали пов'язати практичні кроки у цьому напрямі з міжнародними правилами та вимогами, насамперед, з боку УВКБ ООН. В результаті в 2001 р. Управління з координації гуманітарних питань ООН звернулося до Представника Генерального секретаря з питань переміщених осіб (Representative of the Secretary-General on internally displaced persons) з проханням надати відповідні вказівки щодо бачення ООН умов припинення статусу ВПО. Управління цікавило, коли допомога ВПО перестане вважатись необхідною і колишні ВПО можуть отримувати допомогу та захист на тому ж рівні, що й решта населення. В результаті запиту було замовлене дослідження, яке проводилося Інститутом Брукінгса в рамках Проекту з внутрішнього переміщення (Brookings Institution Project on Internal Displacement) та Інститутом досліджень міжнародної міграції Джорджтаунського університету (Institute for the Study of International Migration at Georgetown University). До обговорення напрямів досліджень і попередніх результатів залучалось широке коло зацікавлених акторів – урядів, донорів, міжнародних агенцій, громадських організацій та об'єднань ВПО. До досліджень долучився Норвезький моніторинговий центр внутрішніх переміщень Норвезької ради біженців (Internal Displacement Monitoring Centre of the Norwegian Refugee Council) [12, р. 6]. Результати досліджень та обговорень були опубліковані в спеціальному номері журналу “Огляд вимушеної міграції” [13].

Можна виокремити декілька основних підходів, які дозволяють визначити, коли закінчується стан і має бути припинений статус ВПО, та критеріїв, які їм відповідають. В узагальненому вигляді відмінності між підходами представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Підходи до завершення стану (статусу ВПО)

Підходи	Причинно-орієнтований (cause-oriented)	Сфокусований на потребах (needs-focused)	Заснований на розв'язаннях (solutions based)
Основний критерій	Чи зникла причина, яка викликала втечу/переміщення	Чи у ВПО все ще є потреби, які пов'язані з їх переміщенням	Чи повернулися, інтегрувалися в місцях переміщення або оселилися в іншій частині країни переміщені особи

Джерело: складено за даними [12, р. 39-40].

Підходи, які концентруються на зникненні причин, що викликали масове переміщення, а також на досягненні розв'язань, як показує світова практика, використовуються частіше. Світовою нормою є одномоментне оголошення вповноваженими державними чи міжнародними органами, що в країні більше формально немає ВПО [12]. Проте, незважаючи на свою поширеність, цей підхід зазнає справедливої критики з боку експертів – наприклад, припинення бойових дій чи переселення ВПО в інші регіони країни не означає, що ВПО можуть успішно інтегруватись.

Підхід, сфокусований на потребах, має відносно більшу підтримку серед спеціалістів. З точки зору цього підходу, переміщення закінчується, коли ВПО вже не мають потреб, безпосередньо пов'язаних з їх переміщенням. Це не означає, що вони більше не можуть мати потреби в захисті та допомозі, але означає, що їхні потреби не відрізняються від потреб інших громадян, які

¹³ Оскільки критерії отримання статусу ВПО були зрозумілі, а критерії припинення – ні.

перебувають в аналогічному становищі. При цьому викликані переміщенням потреби не зникають раптово. Як правило потреби в спеціалізованій допомозі та захисті зменшуються поступово. Бажано, щоб потреби ВПО враховувались максимально індивідуалізовано.

Аналіз переваг та недоліків цих підходів змусив прийти до консенсусної точки зору – тоді як кожен підхід проливає світло на важливі аспекти проблеми завершення стану (припинення статусу ВПО), жоден з підходів адекватно не покриває всю її складність.

Прийняття рішення, чи закінчилося переміщення, містить і суб'єктивні, і об'єктивні компоненти. ВПО можуть продовжувати вважати себе як переміщеними тривалий час після того, як державні органи влади та міжнародні спостерігачі визначають, що їх ситуація розв'язана, використовуючи набір об'єктивних критеріїв. І навпаки, ВПО можуть вважати, що їх переміщення закінчилося після повернення додому, хоча більш об'єктивний аналіз демонструватиме, що вони як і раніше залишаються уразливими особами, які продовжують мати потребу в захисті та допомозі [12, р. 11].

Визначено декілька передумов, які повинні існувати до того, як рішення про зняття статусу ВПО може ухвалюватись:

- державні органи повинні створити умови, які сприяють безпечному та гідному поверненню чи переселенню (в місцях переміщення чи інших частинах країни);
- ВПО мають можливість реалізовувати свої права на тих самих засадах, що й решта громадян;
- міжнародні спостерігачі мають можливість надавати допомогу та здійснювати моніторинг ситуації з ВПО;
- довгострокове розв'язання проблеми ВПО має бути сталим (sustainable) [12, р. 11–12].

Для того, щоб стан ВПО був завершений, а статус ВПО знятий, особа повинна мати доступ (умови зняття статусу ВПО)¹⁴:

а) до механізмів реституції або компенсації майна (залежно від того, вона повернулася чи знайшла притулок в іншій частині країни);

б) без дискримінаційних обмежень до адекватних життєвих стандартів, у тому числі до основних державних сервісів (basic public services), зокрема медичного обслуговування; житла (shelter), їжі, води та інших засобів виживання (means of survival); можливостей працевлаштування та генерування доходів (employment opportunities and income generation) [12, р. 15–16].

Зазначимо, що Кабінет Міністрів України в згаданій на початку статті Комплексній державній програмі щодо ВПО задекларував прагнення забезпечити досягнення цих критеріїв. Показники, релевантні цим критеріям, також названі серед показників ефективності та якості, за якими оцінюватиметься ефективність Комплексної державної програми (див. пункт “Очікувані результати, ефективність Програми”). Проте, наприклад, найскладніша і найвитратніша умова – розробка механізмів реституції або компенсації майна – так і залишається на рівні декларацій¹⁵. Державні органи повинні розпочати практичні кроки з розробки цих механізмів якомога швидше (згідно з пунктом 20 Плану заходів з виконання Комплексної державної програми, відповідальним за виконання даного завдання призначено Фонд державного майна України). Очевидною перепорою на цьому шляху виступає те, що держава на сьогодні не може компенсувати відповідні втрати в повному обсязі. Проте без виконання цієї умови знімати статус ВПО не можна.

Невирішеним залишається питання стосовно того, як оцінювати просування на шляху досягнення наведених критеріїв. За даними світових досліджень, визначення того, чи може бути

¹⁴ Маються на увазі інші обставини, крім згаданих у статті 12 Закону України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”.

¹⁵ У тексті Комплексної державної програми серед завдань зазначається: “створення передумов для компенсації переселенням громадянам майнової (матеріальної) та моральної шкоди, яких вони зазнали внаслідок бойових дій і тимчасової окупації частини території України, на основі оцінювання втрат, проведеного за єдиною та прозорою методологією”.

знято статус ВПО, є непростим завданням. Перед його вирішенням необхідно оцінити ситуацію в своїй цілісності, а також здійснити консультації з усіма релевантними зацікавленими суб'єктами (stakeholders) [12, р. 11–12]. У Комплексній державній програмі декларується прагнення реалізувати близьке завдання – “проведення постійного незалежного (громадського) моніторингу виконання заходів Програми і поточних (проміжних) та остаточних результатів виконання Програми із залученням заінтересованих інститутів громадянського суспільства”. Проте, на наш погляд, перелік зацікавлених суб'єктів, згаданих у Комплексній державній програмі надто абстрактно, має бути розширений і уточнений. Крім того, пунктом 7 Плану заходів до Комплексної державної програми декларується, що в 2016 р. буде створено систему “моніторингу та оцінювання ефективності заходів щодо інтеграції, соціальної адаптації та захисту переселених громадян на національному та регіональному рівні”. Відповідальними за реалізацію цього заходу визначені Національна академія наук України та Міністерство соціальної політики України. Відповідна робота цих відповідальних структур має бути оформлена організаційно.

Висновки. Чітке визначення та операціоналізація понять адаптації та інтеграції ВПО являє собою проблему, яка є спільною для України зі світом: національними органами інших країн, наднаціональними органами (наприклад, УВКБ ООН), науковцями. Перевагою України є те, що осмислення цієї проблеми в світі розпочалось у 2000-х рр. і сьогодні наша країна може скористатися деякими досягнутими на цьому шляху результатами.

Адаптація й інтеграція ВПО є комплексними процесами. Вони об'єднують декілька сфер, які можуть досліджуватися різними науками – медициною, психологією, соціологією, антропологією, економікою тощо. Існує два теоретико-методологічні підходи, які виходять за межі конкретної науки та представляють досить різні кути зору на те, чим є адаптація й інтеграція ВПО: соціокультурний і ресурсний. Соціокультурний підхід приділяє більшу увагу внутрішньому світу ВПО, суб'єктивним вимірам адаптації й інтеграції, ресурсний – зовнішнім атрибутам ВПО та, відповідно, об'єктивним параметрам. Для соціокультурного підходу адаптація – подолання шоку, насамперед, культурного, від потрапляння в інше культурне середовище, до якого необхідно пристосуватись, зокрема пристосувати свою ідентичність. Для ресурсного підходу адаптація – отримання інформації про те, де і яким чином в новому місці проживання можливо отримати ресурси, необхідні для ВПО. Інтеграція в рамках соціокультурного підходу – це зближення ідентичностей ВПО та громад, що їх приймають, і подолання культурних бар'єрів між ними. З точки зору ресурсного підходу, інтеграція ВПО – процес налагодження ВПО та громадами, що їх приймають, спільного використання ресурсів без суттєвих конфліктів. В українських умовах, враховуючи відсутність насправді глибоких відмінностей у культурі та ідентичностях між ВПО та громадами, які їх приймають, соціокультурний підхід є менш релевантним. Так само, як і у світі, більш релевантним може вважатися ресурсний підхід. Водночас для деяких груп, які дійсно суттєво відрізняються своєю культурою та ідентичністю (наприклад, ромів з Донецької області або традиціоналістськи налаштованих мусульманських громад з АР Крим) соціокультурний підхід буде більш релевантним. Таким чином, доцільно застосовувати синтез обох підходів і перевіряти, які з них краще відповідають конкретним групам та умовам.

Згідно з рекомендаціями УВКБ ООН, зняття статусу ВПО можливе, якщо по відношенню до них досягнуто стале довгострокове розв'язання. Кожне з цих рішень (розв'язань) припускає інтеграцію ВПО – в місцях переміщення, в інших регіонах країни або ж реінтеграцію при поверненні до попереднього місця проживання. Єдині критерії умов зняття статусу ВПО в світовій науковій і науково-практичній літературі відсутні, проте більш узгодженими можуть вважатися такі критерії: доступ до механізмів реституції чи компенсації майна, доступ до державних послуг (медицина, освіта тощо), засобів виживання (вода, їжа, житло) та наявність можливостей з працевлаштування та генерування доходів. Якщо для виконання трьох останніх умов принципо-

вих перепон в Україні немає, то нерозробленість механізмів компенсації чи реституції майна означає принципову неможливість зняття статусу ВПО.

Список використаних джерел

1. Berkman L.F. et al. From social integration to health: Durkheim in the new millennium. *Social Science & Medicine*. 2000. Vol. 51. P. 843–857.
2. Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь). – К.: НАН України, 2015. – 363 с.
3. Блиннова О.Є. Соціально-психологічні засади адаптації вимушених мігрантів. *Актуальні проблеми психології*. Том IX: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Вип. 9. С. 58–66.
4. Cheong P.H. et al. Immigration, social cohesion and social capital: A critical review. *Critical Social Policy*. 2007. Vol. 27. № 1. P. 24–49.
5. Ryan D. et al. Theoretical Perspectives on Post-Migration Adaptation and Psychological Well-Being among Refugees: Towards a Resource-Based Model. *Journal of Refugee Studies*. 2008. Vol. 21. № 1. P. 1–18.
6. Harrell-Bond B. *Imposing Aid: Emergency Assistance to Refugees*. New York: Oxford University Press, 1986.
7. Colson E. Imposing Aid: The Ethnography of Displacement and its Aftermath. *Kroeber Anthropological Society*, № 100(1). P. 154–167. URL: http://kas.berkeley.edu/documents/Issue_99-100/11-ImposingAid.pdf
8. Vrečer N. Living in Limbo: Integration of Forced Migrants from Bosnia and Herzegovina in Slovenia. *Journal of Refugee Studies*. 2010. Vol. 23. № 4. P. 484–502.
9. Bernard W.S. The Integration of Immigrants in the United States. *International Migration Review*. 1967. Vol. 1. № 2. P. 23–33.
10. Stubbs P. Creative Negotiations: Concepts and Practice of Integration of Refugees, Displaced People and Local Communities in Croatia. Paper presented to International Conference “War, Exile and Everyday Life”. Institute of Ethnology and Folklore Research (30 March – 2 April. 1995, Zagreb).
11. Aeger A., Strang A. Understanding Integration: A Conceptual Framework. *Journal of Refugee Studies*. 2008. Vol. 21. № 2. P. 166–191.
12. When Displacement Ends: A Framework for Durable Solutions. The Brookings Institution – University of Bern. URL: <http://www.refworld.org/pdfid/469f6bed2.pdf>
13. Forced Migration Review. 2003. May (Special Issue “When does internal displacement end?”). URL: <http://www.fmreview.org/en/FMRpdfs/FMR17/fmr17full.pdf>

References

1. Berkman, L.F. et al. (2000). From social integration to health: Durkheim in the new millennium. *Social Science & Medicine*, 51, 843-857 [in English]
2. Libanova E.M., Gorbulin V.P., Pyrozchkov S.I. et al (2015). Polityka intehratsii ukrainskoho suspilstva v konteksti vyklykiv ta zahroz podii na Donbasi (natsionalna dopovid) [Ukrainian society integration policy in the context of the challenges and threats of the events in the Donbas region (national report)]. Kyiv: NAS of Ukraine [in Ukrainian]
3. Blynova, O.Ye. (2016). *Sotsialno-psykholohichni zasady adaptatsii vymushenykh mihrantiv* [Socio-psychological principles of forced migrants adaptation]. *Aktualni problemy psykholohii* [Actual issues of psychology], IX (9), 58-66 [in Ukrainian]

4. Cheong, P.H. et al. (2007). Immigration, social cohesion and social capital: A critical review. *Critical Social Policy*, 27 (1), 24-49 [in English]
5. Ryan, D. et al. (2008). Theoretical Perspectives on Post-Migration Adaptation and Psychological Well-Being among Refugees: Towards a Resource-Based Model. *Journal of Refugee Studies*, 21 (1), 1-18 [in English]
6. Harrell-Bond, B. (1986). *Imposing Aid: Emergency Assistance to Refugees*. New York: Oxford University Press [in English]
7. Colson, E. (2011). Imposing Aid: The Ethnography of Displacement and its Aftermath. *Kroeber Anthropological Society*, 100(1): 154-167. URL: http://kas.berkeley.edu/documents/Issue_99-100/11-ImposingAid.pdf [in English]
8. Vrečer, N. (2010). Living in Limbo: Integration of Forced Migrants from Bosnia and Herzegovina in Slovenia. *Journal of Refugee Studies*, 23 (4), 484-502 [in English]
9. Bernard, W.S. (1967). The Integration of Immigrants in the United States. *International Migration Review*, 1 (2), 23-33 [in English]
10. Stubbs, P. (1995). Creative Negotiations: Concepts and Practice of Integration of Refugees, Displaced People and Local Communities in Croatia. Paper presented to International Conference "War, Exile and Everyday Life" (Zagreb, March 30 – April 2, 1995). Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research [in English]
11. Aeger, A., Strang, A. (2008). Understanding Integration: A Conceptual Framework. *Journal of Refugee Studies*, 21 (2), 166-191 [in English]
12. When Displacement Ends: A Framework for Durable Solutions. The Brookings Institution – University of Bern. URL: <http://www.refworld.org/pdfid/469f6bed2.pdf> [in English]
13. Forced Migration Review. (2003). (Special Issue "When does internal displacement end?"), May, 17. URL: <http://www.fmreview.org/en/FMRpdfs/FMR17/fmr17full.pdf> [in English]

Отримано 24.11.16

Титарь І.А., канд. соціол. наук, научний співробітник відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ГУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", ул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, e-mail: titarivan@yahoo.com

ПОНЯТТЯ І КРИТЕРІЇ АДАПТАЦІЇ І ІНТЕГРАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ЛІЦЬ І УМОВИ ОТМЕНИ СТАТУСА ПЕРЕСЕЛЕНЦА

Досліджено можливості інтерпретації понять "адаптація" і "інтеграція" внутрішньо переміщених осіб в рамках соціокультурного і ресурсного підходів в соціальних науках. Розглянуто теоретичні і практичні вимірювання, пов'язані з умовами отмени статусу переселенця.

Ключові слова: внутрішньо переміщене лице, адаптація, інтеграція, ресурси, ідентичність.

Titar I.O., PhD. (Sociology), research fellow, department for monitoring-based research of social and economic transformations, Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine, 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, e-mail: titarivan@yahoo.com

CONCEPTS AND CRITERIA OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS' ADAPTATION AND INTEGRATION AND TERMS OF IDP STATUS WITHDRAWAL

The exact meanings of the notions "IDP adaptation" and "IDP integration" despite their active use in academic and practically-oriented literature and state regulations still remain uncertain. The article

aims to clarify the content of the notions of "adaptation" and "integration" of IDPs, doing it both in theoretical and empirical dimensions. The article also examines another practical issue closely associated with a public policy – what terms should be used in decision to withdraw the IDPs status. The academic periodicals and UNHCR manuals were the most important source for the study. The analysis of the sources demonstrated that different scientific disciplines, depending on the focus of their research interests, put different aspects in the center of study of IDP adaptation and integration. However, there can be identified two theoretical and methodological approaches that cross disciplinary boundaries of the certain social sciences. We offer to call these approaches as socio-cultural and resource (-oriented). As a part of the socio-cultural approach IDP adaptation is seen as an overcoming of the shock of cultural environment change and the process by which displaced person is used to a different culture, including the construction of the mode of the coexistence of IDP's identity with the identities of other groups. According to the resource(-oriented) approach, adaptation is seen as the process by which information about the existence, accessibility and ways of getting relevant resources needed in the new place of residence is obtained. Within the socio-cultural approach IDP integration is interpreted as a convergence of IDPs' and host communities identities, and within the resource (-oriented) approach it is seen as an establishment of IDPs and host communities resource sharing. The resource(-oriented) approach seems to be more relevant to the current situation in Ukraine. The differences in the volume of resources between the IDPs differentiate the majority of IDPs more significantly than culture and identity do.

Keywords: notion, internally displaced person, adaptation, integration, resources, identity.